

ФІЗИЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЯК ПРОБЛЕМА В ІСТОРІЇ КЛАСИЧНОЇ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Історія світової педагогіки й освіти достатньо виразно демонструє досить тривалу в часі й поширену в просторі тяглість еллінських педагогічних ідей навіть після занепаду Римської імперії, а також у часи активної християнізації європейського простору та внутріхристиянських міжконфесійних протистоянь. Правда, сфери тіловиховання (фізичного виховання та фізичного здоров'я) означена тяглість торкається меншою мірою порівняно зі сферою інтелектуальною й, особливо, духовною (морально-релігійною). Інколи висловлювалися ідеї гармонійного виховання, зокрема, релігійним діячем Максимом Ісповідником, котрий людину вважав мікросвітом, єдиною ланкою між тілесним і духовним, а отже, «людина повинна формуватися гармонійно» [3, с. 100], однак сфери фізичної, сфери «виховання тіла» ці судження практично не стосувалися.

Означена в назві статті тема знаходила фрагментарне висвітлення в працях відомих педагогів XIX–XX століть, зокрема, скажімо, в працях К. Ушинського, П. Лесгафта, дещо пізніше – Г. Ващенко, а також у тих підручниках і посібниках із педагогіки новітнього часу, в яких окреслювалася історія світової педагогічної думки. Але певних систематизованих досліджень, у яких би центром наукової уваги ставала педагогічна семантика явища фізичного здоров'я та її еволюція в педагогічному дискурсі, нами не виявлено.

Мета статті – простежити, як у розвитку західноєвропейської педагогічної думки ставилася й осмислювалася проблема фізичного здоров'я дитини (людини). Як ця проблема означувалася педагогічною думкою відповідного часу на українських землях, які чинники впливали на неї.

Лише ближче до рубежу епох («до нашої» та «нашої» ери), як засвідчує історія педагогіки, коли ще досвід еллінської педагогічної думки був на достатній силі й популярності, його вплив, у т.ч. в царині тіловиховання (фізичного виховання, здоров'я), відчувався, зокрема, в кельтів і германців. Юлій Цезар, який вів тривалі війни з германцями, звертав увагу на побут і виховання своїх супротивників, «на різні прийоми загартування, різноманітні воєнні вправи, прив-

чання юнацтва до тягот суворого способу життя, на турботу про фізичне виховання. Все це високо цінувалося у германців» [3, с. 85]. Але назагал можна зробити висновок, що епоха візантизму, раннього середньовіччя і власне середніх віків на європейському просторі знаменувалася помітним послабленням уваги до сфери тіловиховання (фізичного виховання і здоров'я) у практиці освітніх закладів різних типів і форм. Григорій Ващенко, який уважно студіював проблему, слушно зауважив, що «Середні віки відійшли від ідеї гармонійності і всебічності, що була покладена в основу грецького виховання» [1, с. 278].

Певною мірою утримали античні традиції щодо фізичного гартування молоді в середні віки у так званих лицарських школах, система виховання в яких мотивувалася передовсім суспільно-соціальними обставинами, бажанням, потребою чи необхідністю відстоювати своє чи захоплювати чуже. Такий стиль буття детермінував «особливий тип військово-фізичного, лицарського виховання... Лицарі створили для своїх дітей систему світського виховання, в якій «семи вільним мистецтвам шкільної освіти (граматиці, риторичі, діалектиці, арифметиці, геометрії, астрономії і музиці – Р.П.) протиставлялися «сім лицарських добродійностей»» [5, с. 25]. До згаданих лицарських добродійностей якраз і зараховувалися риси зі сфери фізичного виховання, котрі вимагали відповідного фізичного здоров'я. Малися на увазі верхова їзда, плавання, стрільба з лука, метання списа, фехтування, полювання, гра в шахи та інші відповідні часові дієства. Певні навички фізичної досконалості виховувалися і в дівчат (передовсім уміння танцювати), звичайно ж, шляхетного походження.

Важливим етапом цивілізаційного поступу людства стала епоха європейського Відродження – «прекрасна сторінка в історії світової культури, педагогічної думки» [2, с. 121], – про яку написано дуже багато, в т.ч. щодо сфери гармонійного розвитку людини як основної цінності. Природно, що гуманістичний ідеал гармонійності вбирав у себе і фізичну досконалість здорової людини, далі розвиваючи й поглиблюючи відповідні ідеї античності: «Базуючись на розумінні людини як природної єдності тіла й душі, – зауважує

один з учених, – і виходячи з мети, яку ставило перед собою суспільство, – підготувати фізично і духовно здорового, активного й життєстійкого громадянина, – фізичне виховання як *компонент формування гармонійної особистості* (курсив наш – Р.П.) в епоху Відродження розглядалося ширше, ніж в античні часи» [3, с. 117]. Здоров'я та фізична досконалість гуманістами Відродження розумілися і як запорука успішної трудової діяльності людини, виконання нею такого свого громадянського обов'язку. Означений гуманістичний поступ передбачав і домінування світськості над ранішими церковно-релігійними постулатами, антропоцентризму над теоцентризмом. «Коли раніше Церква пропагувала умертвіння тіла, – нотується в одному з джерел, – то тепер (в епоху Ренесансу – Р.П.) зароджується піклування про здорове тіло, про гарний зовнішній вигляд, гарну поставу, граційні рухи, гармонійну статуру. Розробляються рекомендації з гігієни. Гімнастичні вправи, забави, плавання, танці, ритміка, перебування на свіжому повітрі стали предметом дискусій і реалізувалися на практиці (хоча не розвинулися в якусь окрему систему фізичного виховання)» [7, с. 31].

У численних педагогічних виданнях, підручниках і посібниках достатньо широко проаналізовано педагогічні ініціації багатьох діячів епохи Відродження, зокрема й тих, хто особливу увагу фокусував на аналізованій нами проблематиці. З-поміж інших ренесансних мислителів і практиків (Л. Бруні, Л. Валла, Т. Мор, Е. Роттердамський та ін.) сферу гартування фізичного здоров'я та фізичного виховання чи не найглибше означив Вікторіано де Фельтре у практиці своєї школи «Будинок радості». Забігаючи дещо наперед, звернемо увагу на відчутну суголосність звучання назви цієї школи зі «школою радості» В. Сухомлинського. Італійський педагог розмістив свою школу серед природи і прагнув виховати в ній гармонійну особистість, розвиваючи «тіло, розум і серце». Щодо сфери «тіла», то учні школи багато займалися фізичними вправами: верховою їздою, спортивною боротьбою, стрільбою з лука і фехтуванням, плаванням і бігом, воєнізованими іграми. Що теж важливо, в учнів виховувалися навички особистої гігієни, помірності в харчуванні тощо.

Певною особливістю оприлюднення педагогічних ідей в епоху Відродження була їх «презентація» через есеїстичні чи художні твори. Маються на увазі, скажімо, «Спроби» М. Монтеня, «Похвала глупоті» Е. Роттердамського, «Утопія» Т. Мора, «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле та ін. Щодо останнього з творів, то його відомий педагог П. Лесгафт особливо виокремлював юнака Пантагрюеля, в якому виразно і яскраво відтворено систему гармонійного вихо-

вання, а в тому вихованні значну важливу роль відведено гартуванню фізичної досконалості і здоров'я. П. Лесгафт у своїх аналітичних судженнях не тільки осмислює закладені в романі Ф. Рабле педагогічні ідеї, але й подає розлогі цитати твору з відповідним змістом [див.: 6, с. 146–151].

На теренах країн Сходу, Азії, Закавказзя, в Московському царстві епохи Середньовіччя процеси навчання й виховання перебували майже цілком під контролем панівних релігійних течій і відповідних культових структур, котрі, в свою чергу, переймалися передовсім і майже винятково субстанцією духу (душі) людини, а категорія «форми» (тіла) майже зовсім не бралася до уваги саме в сенсі плекання фізичного здоров'я, гарту, виховання. Скажімо, саме з мотивів збереження «істинності віри» в пізньосередньовічній Московії був поставлений своєрідний бар'єр перед можливими західними впливами, в т.ч. в царині розвитку й поширення педагогічних ідей, невід'ємною складовою яких у Європі, як зазначено вище, було і фізичне виховання та фізичне здоров'я. І тільки в XVII ст. з'являються ознаки певного інтегрування західноєвропейських педагогічних ідей, а згодом і поглиблення західних впливів у шкільній справі. До речі, такий поступ відбувається в Московському царстві значною чи й вирішальною мірою завдяки вихідцям із України, зокрема, випускникам Києво-Могилянської колегії (згодом – академії). Але, знову ж таки, сфера тіловиховання (тобто виховання фізичного, оздоровлювального) ще довго лишалася на периферії педагогічної теорії й практики в північно-східних землях. Навіть на рубежі XIX–XX століть російський педагог П. Лесгафт, завершуючи свій нарис про історію фізичного виховання у світовій практиці, зазначав: «Закінчуючи цей історичний нарис фізичної освіти різних країн і періодів, доводиться зізнатися, що, на відміну від усіх країн Європи (за винятком хіба південно-східних), у Росії до цього часу нічого не зроблено для з'ясування і встановлення цієї справи (тобто – фізичної освіти, виховання – Р.П.) в наших сім'ях і школах... Як відкриті, так і закриті школи в нас лишають фізичну освіту дітей майже без уваги, віддаючи завідування цією справою цілковитим невігласам, ... або залишаючи без усякої уваги фізичний розвиток дитини...» [6, с. 285–286].

Натомість у країнах Західної Європи у XVI–XVIII ст. спостерігається очевидний поступ у генерації й систематизації педагогічного досвіду й педагогічних ідей, у т.ч. в актуальній для нашої розвідки сфері фізичного виховання та фізичного здоров'я. Власне, розгортається той період історії фізичної освіти дітей і молоді, що його П. Лесгафт назвав періодом науковим. Тут мо-

вється про спадщину великих європейських педагогів Я. А. Коменського, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці та ін. Кожен із названих педагогів-мислителів у системах своїх педагогічних візій, обстоюючи ідеї всебічного розвитку особистості, помітне місце і значення відводив для теорії і практики фізичного виховання та фізичного оздоровлення дітей. Зауважимо, кожен по своєму і різною мірою.

Скажімо, Я. А. Коменський із його принципом природовідповідності й ідеєю гармонії зазначав: «Тепер треба показати, що не тільки не один бік людини, але всю людину треба розвивати в усьому, що служить досконалості людської природи» [4, с. 111], і додавав, що «все, чому людину вчать, і чому вона вчиться, було не розрізненим і частковим, але єдиним і цілним» [4, с. 113]. Пропагована й культивована великим педагогом ідея природовідповідності достатньо прозора, а також і не без відповідної його часові образності, висвітлена в цілій низці його суджень, які стосуються сфери фізичного здоров'я. «В інтересах кожної людини, – писав Я. А. Коменський, – постійно дбати про своє здоров'я. Адже якщо тендітна хатина людського тіла, в котрій пробуває небесний гість, буде якоюсь мірою ущербна, чи розхитана, чи розслаблена, то що лишиться гостю, як не захворіти самому з досади і тим самим обмежити свою діяльність?» [4, с. 112]. Педагог мовить про необхідність умілого скеровування природних дій і рухів людини, важливо тільки своєчасно все робити: «Треба раніше розпочати вправи в рухах і діяльності для набуття рухливості, котра не так легко втрачається, якщо закріплена навичкою. Значить, треба дозволяти дітям гратись, бігати і завжди щось робити, за винятком неналежного» [4, с. 113].

Серед мислителів і педагогів епохи Просвітництва, зокрема тих, хто особливої ваги у справі виховання гармонійної особистості надавав фізичному вихованню і зміцненню здоров'я дітей, треба назвати Джона Локка, який, за твердженням П. Лесгафта, «має особливе значення для виховання та фізичної освіти» [6, с. 169]. Кінцеву мету виховання Д. Локк означував класичною формулою гармонійного виховання особистості. У своїх «Роздумах про виховання» педагог зазначав (причому, наголосимо, параграфом першим!): «Здоровий дух у здоровому тілі – ось короткий, але повний опис щасливого становища в цьому світі. Хто володіє і тим, і іншим, тому лишається бажати небагато; а хто позбавлений хоча б одного, того лише малою мірою компенсувати що б то не було інше» [4, с. 145]. Дуже важливим та показовим в контексті досліджуваної нами проблематики є те, що Д. Локк із достатньо широкою сфери фізичного виховання ви-

окремлював власне чинник фізичного здоров'я, наголошував, що «тілну оболонку» людини, тобто тіло, зовсім не слід залишати без уваги. «Наскільки здоров'я необхідне нам для професійної діяльності і щастя, – зазначав педагог, – і наскільки кожному, хто бажає яку-небудь роль у світі, потрібна міцна конституція, здатна зносити злигодні і втому, надто зрозуміло, щоб знадобилися будь-які докази» [4, с. 146]. Тут важливо констатувати й інше: Д. Локк не тільки промовляє узагальнені судження щодо фізичного здоров'я та фізичного виховання, але й розгортає відповідну аналітичну конкретику про те, як виховати фізично досконалого «джентельмена». Ідеться в його судженнях про роль сім'ї у справі фізичного гарту дитини, про важливість дотримання гігієнічних норм, у т.ч. теплового режиму, загартування холодною водою, перебування на свіжому повітрі, на природі, рухового режиму й режиму та якості харчування, режиму сну і якості постелі, чергування різних форм діяльності як засобу відпочинку й відпочинку взагалі, врахування вікових особливостей підопічних тощо» [Див.: 4, с. 145–152]. Зауважимо, що саме відповідний досвід Д. Локка знав і високо ставив Г. Ващенко, обстоюючи власні погляди на проблемах тіловиховання.

Ще більшим, послідовнішим і принциповішим, аніж, скажімо, Я. А. Коменський, прихильником принципу природовідповідності у вихованні був Жан-Жак Руссо, який висловив і обґрунтував цілий ряд новаторських ідей, у т.ч. й у сфері гартування фізичного здоров'я дитини та її фізичного виховання. У Руссо ця сфера частіше називається вихованням тіла й найгрунтовніше вона розроблена в відомому творі педагога – «Еміль», що його й виділяють з-поміж інших праць мислителя. Так само погоджено аналітики-педагоги говорять про розроблену швейцарським педагогом достатньо струнку програму всебічного виховання особистості, що нею передбачалося розумове, фізичне, моральне і трудове виховання. Можна сказати й те, що природне довілля, природу та її виховні можливості Ж.-Ж. Руссо певною мірою навіть фетишизував. Певно, саме цим можна пояснити окремі судження педагога, який, скажімо, вельми критично висловлювався про медицину як можливий оздоровчий чинник: «Слабке тіло розслаблює душу. Звідси – панування медицини, мистецтва більш погубельного для людей, ніж усі хвороби, котрі воно має претензію зцілювати» [4, с. 213]. П. Лесгафт достатньо критично оцінював те, що Руссо не визнавав «класичної вченості», певною мірою ігнорував естетичні прояви, чи, точніше, недолік абстрагованості в етичному й естетичному розумінні...» [6, с. 187]. Власне, у педагогічних поглядах Руссо природі

відводилася всеохопна й універсальна здатність творити гармонійну особистість. «Для укріплення тіла і сприяння його росту природа має свої засоби, яким ніколи не треба протидіяти. Не треба змушувати дитину лишатися на місці, коли їй хочеться ходити, або змушувати ходити, коли їй хочеться стояти на місці. Якщо свобода дітей не спотворена з вашої вини, вони не захотять нічого некорисного. Хай вони стрибають, бігають, кричать, коли їм хочеться. Всі їхні рухи зумовлені потребами їхнього організму, який прагне зміцнюватись» [4, с. 226]. Оце доволі універсальне твердження вочевидь включає в себе і сферу фізичного здоров'я та фізичного виховання.

Водночас у творі «Еміль, або Про виховання» Ж.-Ж. Руссо неоднозначно висловлюється і значно конкретніше щодо проблеми фізичного тіловиховання, при цьому, як видно, враховуючи й відповідні досягнення педагогів-попередників. «Усі, – нотує Руссо, – хто задумувався над способом життя древніх, приписують гімнастичним вправам ту тілесну й духовну міць, яка дуже помітно відрізняє їх від людей нового часу. Спосіб, котрим Монтень підкріплює це міркування, показує, що він і сам був глибоко проинятий цими думками: він безперестанку й на різні лади повертається до нього. Мовлячи про виховання дитини, він помічає: щоб укріпити її душу, треба загартувати її м'язи, привчаючи її до праці, ми привчаємо до болю; слід привчити її до неприємності вправ, щоб навчити терпіти неприємності вивиху, коліків і різних страждань» [4, с. 247].

Апелюючи до досвіду Локка, Роллена, Флері, де Круза, Руссо стверджує, що «треба багато тренувати тіло дитини». Швейцарський педагог-мислитель продовжує відому лінію Д. Локка щодо важливості дотримання гігієнічних правил і норм, додаючи власні рекомендації про те, яким повинен бути одяг дитини (передовсім просторий), як зважати на кольористику одягу тощо. Педагог-раціоналіст, Руссо великого значення надавав загартуванню дитини через повітряний режим.

Та ж ідея природовідповідності пронизувала педагогічну спадщину Й.-Г. Песталоцці, ще одного швейцарського педагога-демократа, який обстоював і принцип гармонійного розвитку особистості. «Спонуканий гуманістичною ідеєю відродження народу через виховання, – зазначає один із дослідників, – Й. Г. Песталоцці мислив собі підготовку дітей простого люду до праці не інакше, як у тісному поєднанні з їх фізичним, моральнісним і розумовим розвитком» [4, с. 299]. У цитаті досить точно відзначено, що педагог надзвичайної ваги надавав трудовому вихованню чи, точніше, підготовці молоді до праці на

різних підприємствах (мануфактурах і т.д.). Фізичному вихованню в системі педагогічних поглядів Й. Г. Песталоцці відводилася важлива роль, причому, можна сказати, що вона своєрідно інтегрувалася в різні виробничі процеси: за допомогою зміцнення фізичного здоров'я молодих людей готували до різних професій і форм співпраці. Це по-перше. А по-друге, турбота про здоров'я та гігієну працюючих ставала важливою формою їхньої реабілітації після роботи. «Я неодноразово переконувався в тому, – нотував Песталоцці, – що діти, які зачахали в нужді й безділлі, міцніли і значно додавали в зрості під час регулярної праці з прядіння; саме собою розуміється, що я при тому вважав за потрібне підтримати їхні сили зміцнюючими фізичними вправами, надавати їм можливість після виконання їхніх обов'язків насолоджуватись оздоровчими іграми» [4, с. 309]. Особиста й побутова гігієна молоді, тепловий режим і водні процедури, елементарна гімнастика, в т.ч. виробнича, певна диференціація оздоровлювальних процесів для юнаків (чоловіків) і дівчат (жінок) теж були невід'ємними складовими виховної системи Й. Г. Песталоцці в царині здоров'я та фізичного гарту, адже життєво необхідним був розвиток усіх фізичних сил, котрі необхідні для різноманітних операцій в індустрії [4, с. 314]. Зауважимо, що цей педагогічний досвід швейцарського мислителя пізніше багато в чому кореспондувався з відповідним досвідом А. С. Макаренка.

Певним етапом у розвитку ідей фізичного виховання та клопотання про фізичне здоров'я вихованців стали школи педагогів-філантропістів (Німеччина), в яких означеній сфері, як і вихованню правил гігієни, приділялася особливо значна увага. Ідеться про практику роботи І. Базедова, Г. Фіта, Г. Мутса та ін. Одною з важливих заслуг філантропістів була та, що вони побачили й відзначили корисний вплив фізичних вправ, фізичного гарту на психічні властивості людини, в якій з'являлася бадьорість, рішучість, активізувалася розумова праця. Достатньо детально проаналізували досвід педагогів-філантропістів у справі тіловиховання П. Лесгафт і Г. Ващенко.

Отже, як бачимо, проблема фізичного здоров'я, в різних її виявах і варіантах у різні епохи розвитку Західної Європи, цікавила педагогів різних країн. Спостерігається і збереження певних відповідних традицій ранніх епох, передовсім античної, і поява нових ідей, їх видиме обґрунтування передовсім із допомогою емпіричного досвіду суспільств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ващенко Г. Твори. Т. 4. Праці з педагогіки та психології / Григорій Ващенко. – К. : «Школяр»-«Фода», 2000. – 416 с.
2. Джури́нский А. Н. История педагогіки / А. Н. Джури́нский. – М. : ШЦ «ВЛАДОС», 1999. – 432 с.
3. История педагогіки и образования: от зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в / под ред. А. И. Пискунова. – М. : ТЦ «Сфера», 2001. – 512 с.
4. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джури́нский. – М. : Педагогика, 1988. – 416 с.
5. Левківський М. В. Історія педагогіки : навч. посібник / М. В. Левківський, О. М. Микитюк. – Харків : ОВС, 2002. – 240 с.
6. Лесгафт П. Ф. Собрание педагогических сочинений : в 4-х т. / П. Ф. Лесгафт. – М. : Физкультура и спорт, 1951. – Т. 1. – 444 с.
7. Сисоєва С. Нариси з історії розвитку педагогічної думки / С. Сисоєва, І. Соколова. – К. : Центр навч. літератури, 2003. – 308 с.